

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2024, c. 10, s. 2: 653-690

Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Usûl Düşüncesi -Haber, İcmâ, İctihad ve Taklid Örneği- Abû Ishâq al-Isfarâyînî's Uşûl Thought -Cases of Khaber, Ijmâ, Ijtihâd and Taqlîd-

Halil KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku ABD,
Assist. Prof. Muş Alparslan University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Law
h.kilic@alparslan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7424-7212

DOI: 10.47424/tasavvur.1544740

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 8 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Kılıç, Halil. "Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Usûl Düşüncesi -Haber, İcmâ, İctihad ve Taklid Örneği-". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2024): 653-690. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1544740>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Ebû İshâk el-İsferâyîni (ö. 418/1027), Horasan Şâfiîliğinin önemli simalarından olup ashâb-ı vücûhtan bir fakihdir. Irak'ta kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis alanlarında önemli isimlerden eğitim almıştır. Nîsâbûr'a döndükten sonra kendisi adına yaptırılan medresede dersler vermiştir. Sonraki süreçte Şâfiîliğin seyirine etki eden Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), Ebû'l-Kâsım el-İskâf el-İsferâyîni (ö. 452/1060), Ebu'r-Rebî İlâkî (ö. 465/1073), Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi öğrenciler yetiştirmiştir. Önemli bir hadisçi ve Eş'arî kelâmcısı olarak eserler telif etmiştir. Çoğunluğu günümüze ulaşmasa da bu eserlerden yapılan alıntılar sayesinde onun görüşlerini öğrenmekteyiz. Mu'tezile'den etkilendiğine yönelik eleştirilmesine neden olan ve fıkıh usûlüne yansıyan görüşleri bulunmaktadır. Müttekellim bir usûlcü olmasına rağmen usûlde fukahâ yöntemini benimsemiş olması, onun görüşlerinin önemini daha da arttırmaktadır. Araştırmanın amacı; haber, icmâ, icthad ve taklid konuları özelinde Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin usûl düşüncesini ortaya koymak ve Şâfiî mezhebi usûlüne yansımalarını tespit etmektir. Ülkemizde Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin fıkıh usûlü düşüncesine dair müstakil bir çalışmanın bulunmaması dolayısıyla araştırmamızın onun hukukçuluğuna yönelik yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Ebû İshâk el-İsferâyîni, Horasan Şâfiîliği, Haber, İcmâ, İctihad.

Abstract

Abû Ishâq al-Isfarâyîni (d. 418/1027) was one of the prominent figures of Khorasan Shafi'ism and a jurist among the Aşhâb al-Wujûh. He received education in Irâq from important scholars in the fields of theology (kalâm), jurisprudence (fiqh), principles of jurisprudence (usul al-fiqh), and hadith. After returning to Nishabur, he taught at a madrasa built in his name. He trained students such as 'Abd al-Qâhir al-Bağhdâdî (d. 429/1037-38), Abû al-Tayyib al-Tabarî (d. 450/1058), Abu al-Qâsim al-Isqâf al-Isfarâyîni (d. 452/1060), Abu al-Rabî Ilâkî (d. 465/1073), and Abu al-Qâsim al-Qushayrî (d. 465/1072), who later influenced the course of Shâfi'ism. He authored works as an important hadith scholar and Ash'arî theologian. Although most of these works have not survived to the present day, we learn about his views through excerpts from

them. He held views, reflected in the principles of jurisprudence, that led to criticism for being influenced by the Mu'tazila. Despite being a theologian, his adoption of the jurists' method in jurisprudence further emphasizes the importance of his views. The aim of this study is to reveal Abū Ishāq al-Isfarāyīnī's thoughts on the principles of jurisprudence, specifically in the areas of hadīth, consensus (ijmā), independent reasoning (ijtihād), and imitation (taqlīd), and to identify their reflections on the Shāfi'ī school of jurisprudence. Since there is no specific study on Abū Ishāq al-Isfarāyīnī's thoughts on jurisprudence in our country, we believe that this research will contribute to future studies on his legal scholarship.

Keywords: Islāmic Law, Abū Ishāq al-Isfarāyīnī, Khorsān Shāfi'īsm, Kha-ber, Ijmā, Ijtihād.

Giriş

Fıkhî mezheplerin oluşumunda metodik farklılıklar önemli role sahiptir. Ancak her bir mezhebin kendi içerisinde yeknesak tarzda bir usûl anlayışının bulunduğu söylenemez. Mezhep imamından konuyla ilgili açık bir ifadenin bulunmaması, farklı görüşler aktarılması, kelâmî anlayış gibi birçok faktör bunda etkilidir. Bu nedenle her bir mezhep içerisinde farklı alt ekollerin doğması kaçınılmazdır. Şâfiî mezhebi de Mısır ve Irak merkezli bir gelişim göstermiştir. Hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru Irak bölgesi Şâfiîliğin en güçlü merkezi haline gelmiştir.¹ Henüz Şâfiî'nin öğrencileri hayattayken onun görüşleri ve eserleri ehl-i hadis bilginleri vasıtasıyla Horasan bölgesine girse² de buranın ayrı bir Şâfiî ekolu (tarık) olarak nam kazanması hicrî dördüncü asırda olmuştur.³

¹ Şâfiî mezhebinin yayılma sürecinde bu üç merkezin yanı sıra Mâverâunnehir, Dimeşk ve Yemen de birer merkez olarak önemli rol oynamıştır. Bkz. Musa Kazım Bakır, *Horasan Şâfiîliği ve Râfiî* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 11-15.

² Davut Eşit, *Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 263.

³ Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/237-238; Taha Nas, "Şâfiî Mezhebinde 'Tarık' Kavramının Kullanımı ve İşlevi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 66.

Kaleme aldığı eserleriyle ve yetiştirdiği talebelerle Horasan Şâfiî ekolünün oluşumunda önemli isimlerden biri “Üstâz” lakabıyla şöhret bulmuş⁴ Ebû İshâk el-İsferâyîni'dir.⁵ Ayrıca o, Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbn Fûrek'le (ö. 406/1015) birlikte Eş'arî kelâm düşüncesinin sistematik bir ekole dönüşmesini sağlayan üç isimden biri olup,⁶ Eş'arîliğin Horasan'daki önemli temsilcilerinden biridir. Eş'arî düşünceye sıkı sıkıya bağlı mütekellim bir usûlcü olmasına rağmen usûlde fukahâ yöntemini benimsemiştir. Mezhep içerisinde Eş'arî kelâmı üzerinden oluşturulan usûl anlayışına karşı İmâm Şâfiî'nin fıkıh ve usûl-i fıkıh görüşlerini temele alan bir usûl anlayışını savunmuştur. Mu'tezilî düşünceden etkilendiğini düşündüğü Irak Şâfiî ekolüne alternatif bir usûl düşüncesi ortaya koymuştur. Ne var ki kendisi de Mu'tezilî düşünceden etkilenmekle itham edilmiştir.⁷ Bu nedenle Ebû İshâk gerek Şâfiî usûl eserlerinde gerek diğer usûl eserlerinde görüşlerine sıkça başvurulmuş bir fakih olmuştur.

Velut bir kelâmcı, fakih ve usûlcü olmasına rağmen akaide dair özet bir risalesi hariç Ebû İshâk'ın bu alanlardaki eserlerinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Onun görüşleri bazen doğrudan kendi eserlerinden bazen de ona nispet edilen eserler vasıtasıyla günümüze aktarılmıştır. Onun fıkıh usûlü görüşlerine dair yurtdışında yapılmış ancak ulaşamadığımız çalışmalar

⁴ Şâfiî ve Eş'arî kaynaklarda “el-Üstâz” lakabı Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin yanı sıra İbn Fûrek, Abdulkâhîr el-Bağdâdî ve Ebû Sehl es-Su'lûkî için de kullanılmıştır. Ancak “el-Üstâz” lakabı mutlak olarak kullanıldığında bununla Ebû İshâk el-İsferâyîni kastedilir.

⁵ Makalenin bundan sonraki kısmında “Ebû İshâk” olarak ifade edilecektir.

⁶ Fadıl Ayğın, “Eş'ari Kelâmın Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyîni”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 8-9.

⁷ Mu'tezilî düşünceden etkilendiğine dair bazı fıkıh usûlü görüşlerine makalede yer verilecektir. Bilgi teorisi, peygamberlik, insanın eylemleri, kerâmetin imkân ve vukuu, sarfe görüşü, tekelif-i mâ lâ yutâk gibi birçok kelâmî konuda Mu'tezile'ye yakın görüşleri bulunmaktadır. Bkz. Wilferd Madelung, “Al-Isferâyîni”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1997), 4/107.

bulunmaktadır.⁸ Ülkemizde genel olarak Horasan Şâfiîliği hakkında çalışmalar⁹ mevcut ise de Ebû İshâk özelinde herhangi düzeyde bir akademik çalışma tespit edilmemiştir. Ebû İshâk'ın usûl görüşlerinin tespiti, özelde Horasan Şâfiîliğinin usûlünü ortaya koymaya genelde ise fıkıh usûlü açısından dört ve beşinci asırların bilgi birikimini gün yüzüne çıkarmaya katkı sağlayacaktır. Mafih makale düzeyinde yaptığımız bu çalışmada Ebû İshâk'ın bütün usûlî görüşlerinin ele alınması bittabi mümkün değildir. Bu bakımdan Ebû İshâk'ın hayatı, eserleri, ilmî kişiliği ve Şâfiî mezhebindeki konumu ele alındıktan sonra numune kabilinden haber teorisi, icmâ, ictihad ve taklidle ilgili görüşleriyle ve bu görüşlerin Şâfiî usûl düşüncesine yansımalarıyla yetinilecektir.

1. Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Tam künyesi Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mihrân el-İsferâyînî'dir. Yaşamı ve eğitim hayatıyla ilgili bilgiler sınırlıdır. Biyografisine yer veren eserlerde doğum yeri ve tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. "el-İsferâyînî" nisbesinden doğum yerinin İsferâyîn¹⁰ olduğu anlaşılmaktadır. Irak'ta hadis dinlediği hocası Da'lec b. Ahmed'in (ö. 351/962) vefat tarihi dikkate alındığında Ebû İshâk'ın, hicrî dördüncü asrın ikinci çeyreği (330'lu yıllar) dolaylarında doğduğu söylenebilir.¹¹

⁸ Ebû İshâk'ın usûl düşüncesine yönelik yapılmış ancak hiçbirine ulaşamadığımız tamamı doktora tezi olan çalışmalar şunlardır: 1. Abdullah b. Zeyd b. Hamd el-Müslim, *Ârâu Ebi İshâk el-İsferâyînî el-uşûliyye*, (Riyâd, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1993), 2. Ali Azzûz, *el-Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî ve ârâuhu el-uşûliyye*, (Cezâir, Câmi'atü'l-Cezâir, 1999), 3. Ebû'l-Kâsım Kâmil, *el-Ârâu'l-uşûliyye li-Ebî İshâk el-İsferâyînî ma'a'l-mukârene bi'l-ârâi'l-uhrâ el-vâride fi'l-mebâdi' ve'l-mükaddimât ve'l-kitâb ve's-sünne*, (Asyût, Câmi'atü'l-Ezher, 2007), 4. Son olarak yazarını tespit edemediğimiz *el-Ârâu'l-uşûliyye li'l-Üstâz Ebî İshâk el-İsferâyînî el-vâride fi'l-icmâ' vel-kıyâs ve'l-edille el-muhtelef fi'hâ ve'l-ictihâd ve't-taklîd ve't-te'aruz ve't-tercîh ma'a'l-mukârene bi'l-ârâi'l-uhrâ* başlığını taşıyan 2011 yılında Câmi'atü'l-Ezher'de tamamlanmış doktora tezi.

⁹ Örneğin bkz. Bakır, *Horasan Şâfiîliği ve Râfiî*.

¹⁰ Önceki ismi Mihrecân olan İsferâyîn, Nisâbûr'la Cürcân arasında bulunan küçük bir beldedir. Bkz. Ebû Sa'd b. Muhammed Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1408), 1/143.

¹¹ Çağdaş dönemde yapılmış bir çalışmada yer alan ancak herhangi bir kaynaktan teyit edemediğimiz Ebû İshâk'ın seksen küsur yıl yaşadığına (Bkz. Mânî' b. Hammâd el-Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyese fi'l-edyân ve'l-mezheb ve'l-aḥzâb el-mu'âşıra* (Riyad: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye, 1420), 1/85.) yönelik bilgi de bunu desteklemektedir.

Kaynaklar İsferâyîn'deki eğitim hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi nakletmeden Ebû İshâk'ın, Horasan ve Bağdat'ta ilim tahsil ettiğini, hadis rivayeti aldığı ve kendisinden hadis rivayet edildiğini aktarır.¹² Irak'ta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) öğrencisi Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den (ö. 370/980) ders almıştır.¹³ Hadiste sika olarak kabul edilen Ebû İshâk, Irak'ta Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekr eş-Şâfiî (ö. 354/965), İbn Ebû Rûbâ (ö. 356/967), Ebû Bekr Muhammed b. Yezdâd; Horasan'da (Nîsâbûr) ise Ebû Bekr el-İsmâîlî (ö. 371/982) gibi birçok isimden hadis rivayet etmiştir.¹⁴

Ebû İshâk, Irak'ta uzun bir ikametden sonra İsferâyîn'e döndü. Burada tedris faaliyetlerinde bulunan Ebû İshâk'tan Kâdî Ebu't-Tayyib et-Taberî fıkıh usûlü dersi almıştır.¹⁵ Irak ve Horasan ilim çevrelerinde ilmî öncülüğünü ispatlayan Ebû İshâk, İsferâyîn'de yaşadığı sıkıntılı bir dönemden sonra Nîsâbûr'a gitmiştir. Burada onun için inşa edilen ve adını taşıyan medresede ders verdi ve hadis rivayetiyle meşgul olmuştur.¹⁶ Ayrıca Ebû İshâk Nîsâbûr'da 'Akîl Mescidî'nde imla meclisi kurmuştur. Ebû İshâk, uzun yıllar tasnif ve tedris faaliyetleri ifa etti ve aralarında Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve Beyhakî (ö. 458/1066) gibi önemli simalar bulunan birçok kişi ondan hadis dinledi. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin, ondan on cüzlük hadis naklettiği ifade edilir.¹⁷

¹² Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/144; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbî'l-müfterî fimâ nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1404/1983), 243-244; Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ 'i's-Şâfi'îyye*, thk. Muhyüddîn Alî Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/312; Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehezîbü'l-esmâ' ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/169.

¹³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 178.

¹⁴ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/144; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-Bermekî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 1/681.

¹⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ'*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidî'l-Arabî, 1390), 126; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/681.

¹⁶ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/182; Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (b.y.: Hicr lî't-Tıbbâ'a, 1413), 4/256.

¹⁷ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/144; İbrâhîm b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehab min Kitâbî's-Siyâh li-Târîhi Nîsâbûr*, thk. Hâlid Haydar (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1414), 127; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/28.

Farklı birçok ilim dalında yetkinliği bulunan Ebû İshâk, fıkıh, fıkıh usûlü ve özellikle kelâm ilimlerinde otoritedir.¹⁸ Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Nîsâbur meşâyihünün genelini kelâm ve usûlü ondan ders aldıklarını söyler.¹⁹ Ebû Muhammed ez-Zeymûnî (ö. 416/1025) kelâm ilmini,²⁰ Ebü't-Tayyib et-Ta-berî²¹ ve Şaşlı Şâfiîlerin fıkıh hocası Ebu'r-Rebî' Îlâkî fıkıh usûlü²² dersleri almıştır. Ayrıca Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebü'l-Kâsım el-İskâf el-İsferâyînî, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi önemli isimler ona talebelik yapmıştır.²³ Bu bilgi dikkate alındığında Eş'arî kelâmının ve Şâfiî fıkının Horasan'da yayılmasında Ebû İshâk'ın çabaları önemli bir yer tutmuştur. Nitekim o, Eş'arî kelâm düşüncesinin Horasan'da yayılmasındaki baş aktörlerden biridir.²⁴ Mu'tezile'nin önemli ismi Kâdî Abdulcebbar'la (ö. 415/1025) yaptığı münazaralardan²⁵ Eş'arî kelâm düşüncesini savunma adına önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ebû İshâk'ın, Horasanlıların İmâmı (imâmü'l-Horâsâniyyîn)²⁶ nitelenmesini fazlasıyla hak ettiği söylenebilir. Hatta Abdulğâfir el-Fârisî (ö. 529/1134), Ebû İshâk'ın ilmî açıdan Nîsâbûr ve civarından öte bütün Meşrik bölgesinin önde gelen ismi olduğunu ifade eder.²⁷ Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1166) de "usûlî" nitelenmesinin kelâm bilgileri için kullanıldığını ve Ebû İshâk'ın bu nispetle şöhret bulduğunu aktarır.²⁸ Kelâmda

¹⁸ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 243-244; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/312; Nevevî, *Tehzîb*, 2/169.

¹⁹ Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ'*, 127.

²⁰ Abdülkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/20.

²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y.: Müessesetu'r-Risale, 1405), 17/353.

²² Abdülkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/238; Nevevî, *Tehzîb*, 2/230.

²³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 254, 265, 273. İbn Hallikân, Fahreddîn er-Râzî'den yaptığı nakille Râzî'nin ilim silsilesinde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den sonra Ebû İshâk'ın adını zikreder (bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/252.). Eşit, bu bilginin doğruluğunu başka bir kaynaktan teyit edemediğini, Cüveynî'nin ilim silsilesinin, babası Ebû Muhammed el-Cüveynî ve Ebü'l-Kâsım el-İskâf el-İsferâyînî kanalıyla Ebû İshâk'a ulaştığını söyler (bkz. Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 292.). Ebû İshâk'ın vefat tarihi (h. 418) ve Cüveynî'nin doğum tarihi (h. 419) dikkate alındığında da bunun mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

²⁴ Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 290.

²⁵ Bkz. Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakât*, 4/261-262.

²⁶ Salâhuddîn Halil b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arneûd, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 6/70.

²⁷ Sarîfinî, *el-Müntehab*, 641; Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakât*, 4/257.

²⁸ Abdülkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/296.

Eş'arî olmasına rağmen Ebû İshâk'ın, muhalifleri olan Mu'tezile tarafından da övgüyle yâd edildiği ifade edilir.²⁹

Kaynaklar Ebû İshâk'ı ictihad seviyesine ulaşmış, farklı ilimlerde derinleşmiş, Arapça, fıkıh, kelâm, usûl ve Kitap ve sünnet bilgisi gibi alanlarda imamlık şartlarını toplamış öncü bir şahsiyet olarak tanımlamaktadır.³⁰ Bu alanlardaki yetkinliğinden ötürü Ebû İshâk hakkında kaynaklarda "üstâz" ve "imâm" gibi nitelemeler kullanılmaktadır.³¹ Ebû İshâk ve çağdaşları Bâkılânî ve İbn Fûrek hakkında yapılan bir karşılaştırmada Bakılânî'nin "boğan bir deniz", İbn Fûrek'in "başını öne eğip avını bekleyen ve zehrine karşı panzehir bulunmayan bir engerek yılanı",³² Ebû İshâk'ın ise "yakıcı bir ateş" olduğu ifade edilmektedir.³³ İlmî otoritesini gösteren bir rivayete göre Ebû İshâk'ın "Bir konuyu kendisiyle rahatça konuşabileceğim benden daha bilgili birine ihtiyacım var." dediği aktarılmaktadır.³⁴

Ebû İshâk, Nisâbûr'da vefat etmiş ve defnedilmiştir.³⁵ Daha sonra naaşı İsferâyîni'e nakledilmiştir.³⁶ Şîrâzî, vefat tarihini h. 417 olarak belirtse³⁷ de diğer tabakat yazarları h. 418 aşure günü olarak kaydederler.³⁸

2. Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin Eserleri ve Şâfiî Mezhebindeki Konumu

²⁹ Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

³⁰ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/225; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 2/555; Nevevî, *Tehzîb*, 2/169-170.

³¹ Bkz. Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Fetâvâ İbni's-Şalâh*, thk. Muvaffak Abdullâh Abdulkâdir (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407), 1/46, 203.

³² Bu benzetme muhalefet edilemeyecek kadar bilgin dâhiler için kullanılmaktadır. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984), 4/2488.

³³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 244; Sarîfînî, *el-Müntehab*, 127; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/70.

³⁴ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/314.

³⁵ İbnü's-Salâh ve Nevevî, Ebû İshâk'ın İsferâyîni'de vefat ettiği yönündeki bilginin doğru olmadığını söyler. İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/313; Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

³⁶ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/144; Sarîfînî, *el-Müntehab*, 127; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/28.

³⁷ Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 127.

³⁸ Şihâbüddîn Yâkut b. Abullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 1/178; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/70.

İctihadı mutlak ve mukayyed olmak üzere ikiye ayıran İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Ebû İshâk'ı mukayyed müctehid olarak değerlendirir. Nitekim mutlak ictehad derecesi, taklid etmeksizin ve herhangi bir mezhebe bağlanmaksızın şer'î hükümleri delillerinden istidlâl yoluyla bilmeye muktedir olmakla gerçekleşir. Mukayyed ictehad ise bir imamın mezhebinde, onun usûlüne bağlı kalınarak hakkında imamın nassı bulunmayan bir meseleyi nassının bulunduğu bir meseleye ilhak edecek kadar derinleşmektir. Bundan ötürü İbnü's-Salâh, Ebû İshâk'ın mutlak değil mukayyed müctehid olduğunu söylemektedir.³⁹

Yukarıda da ifade edildiği üzere Ebû İshâk birçok ilimde olduğu gibi fıkıh ve fıkıh usûlünde otorite sahibidir. Şâfiî mezhebinde müctehid tabakalarına yönelik tasnifte Ebû İshâk, ashâb-ı vücûhtan olup⁴⁰ vecih türü görüşü çok olan fakihlerdendir.⁴¹ Nevevî (ö. 676/1277) onun bazı ilginç ama önemli görüşleri bulunduğunu belirtir. Bunlardan biri ictehadla güneşin battığını zanneden kişinin iftar edemeyeceği ve bunu kesin tespit etmesi gerektiği yönündeki görüşüdür. Nevevî, ashâbın çoğunluğunun bunu caiz gördüğünü ve sahih olanın da bu olduğunu söyler. Ayrıca Nevevî, Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'inde Ebû İshâk'ın adının geçmediğini söyleyerek⁴² bir anlamda bu denli önemli görüşleri bulunan bir kişinin göz ardı edilmesini garipsenir.

İbnü's-Salâh'ın aktardığına göre Ebû İshâk, fıkıh usûlünde fukahâ yöntemini (tarikatü'l-fukahâ) desteklemiş bir fakihtir. Bu yöntem çerçevesinde Ebû İshâk, mütekellim Şâfiîlerin çoğunluğu nezdinde problem oluşturan ve Şâfiî'nin görüşünü desteklemekten çekindikleri meselelerde bile onun mezhebini savunmaktan geri durmamıştır. İbnü's-Salâh, Kur'an'ın sünnetle neshi ve ictehadta hata-isabet meselelerini buna örnek olarak serdedir.⁴³ Ebû İshâk, Eş'arî kelâmcıları içerisinde fıkıh usûlüne dair görüşlerinde Şâfiî'yi destekleyici bir akımın oluşumunda öncülük etmiştir. Nitekim daha önce böyle bir

³⁹ İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, 1/203.

⁴⁰ Nevevî, *Tehzîb*, 2/169. Şâfiî mezhebinde "ashâb-ı vücûh" kavramı için bkz. Taha Nas, "Şâfiî Mezhebinin İki Temel Kavramı: Vech ve Ashâb-ı'l-Vücûh -Kullanım ve İşlev-", *Şarkiyat* 14/1 (2022), 68-88; Hasan Güler, "Şâfiî Müctehit Tabakaları ve Mezhep İçi Tercihteki Roller", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 81-83.

⁴¹ Nas, "Şâfiî Mezhebinin İki Temel Kavramı", 81.

⁴² Nevevî, *Tehzîb*, 2/169-170.

⁴³ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/313-314, 2/553; Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

faaliyetin varlığı hakkında bilgi sahibi değiliz.⁴⁴ Ebû İshâk her ne kadar kelâmıda Eş'arî kimliğine sahip olsa da bu kimliğini kelâmî konularla sınırlı tutmuş, fıkıh usûlü alanında Şâfiî'yi desteklemiştir. Bu bakımdan icthadda hata-isabet, emir kipinin delâleti, sünnetin Kitâb'ı neshi gibi Şâfiî ve Eş'arî'nin farklı görüşlere sahip oldukları meselelerde Şâfiî'den taraf olmuştur.⁴⁵

Ebû İshâk, Iraklı Şâfiîlerin Mu'tezilî temayüle sahip olmalarından muzdariptir. Ona göre Iraklı Şâfiîler, eserlerini inceledikleri Mu'tezile'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Onlar, Mu'tezile'nin bazı konulardaki sözlerinin büyüüne kapılarak, görüşlerinin içerdiği çirkin zihniyeti gözden kaçırmıştır.⁴⁶ Ebû İshâk'ın, bu tespitlerini fıkıh usûlüne dair eserinde ele alması, eserlerinde kelâm-fıkıh usûlü ilişkisine önem attığını göstermektedir. Çalışma içerisinde görüleceği üzere fıkıh usûlüne dair bazı görüşlerini kelâm ekseninde ortaya koyması da bu hususta örnek olarak zikredilebilir. Gariptir ki Irak Şâfiî ekolünün Mu'tezilî temayülünden yakınan Ebû İshâk da benzer eleştirilere maruz kalmıştır. Makale içerisinde bu durumun fıkıh usûlü örnekleri incelenecektir.

Ebû İshâk, kendisinden fıkıh usûlü dersleri alan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'ye bu ilmin işitmekle elde edilemeyeceğini, yazılarak zapt edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Kuşeyrî, Ebû İshâk'ın ve İbn Fûrek'in usûldeki yöntemlerini birleştirmiştir.⁴⁷ İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) bu aktarımı, Ebû İshâk'ın kendine has bir fıkıh usûlü metodunun bulunduğunu ve taklidçi bir düşünceye sahip olmadığını göstermesinin yanı sıra yeni metodik düşüncelerin ortaya konmasına ve eser yazımına teşvik ettiğine işaret etmektedir.

Ebû İshâk, velut bir şahsiyet olup birçok eser kaleme almıştır.⁴⁸ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni (ö. 471/1078), Ebû İshâk'ın kelâm ve fıkıh usûlüne dair her

⁴⁴ Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 296.

⁴⁵ Şâfiî ve Eş'arî'nin fikir ayrılıklarına düştükleri konularda özelde Ebû İshâk'ın genelde mezhep fakihlerinin takındıkları tavırla ilgili detaylı bilgi için bkz. Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 294-310.

⁴⁶ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/116-117; Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülkâfi Takıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/137-138; Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 110-111.

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/206.

⁴⁸ Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

biri ilgili ilimlerde mu'ciz niteliğine sahip birçok tasnifinin bulunduğunu, genelde fıkıh ve özelde fıkıhın dakik konularında akılları hayrete düşürecek nitelikte eserler kaleme aldığını ifade eder.⁴⁹ Ona ait tespit edebildiğimiz fıkıh haricindeki çoğunluğu kelâma dair olan eserleri şunlardır: *Câmi 'u'l-halyi fi uşûli'd-dîn ve'r-red 'ale'l-mülhidîn*,⁵⁰ *'Akîdetü'l-Üstâz Ebî İshâk*,⁵¹ *el-Muhtaşar fi'r-redd 'alâ ehli'l-i'tizâl ve'l-kader*,⁵² *el-Vaşf ve's-şifat*,⁵³ *Edebü'l-cedel*,⁵⁴ *Tahkîku'd-de'âvâ*,⁵⁵

⁴⁹ İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırağı'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1403/1983), 193.

⁵⁰ Eser beş ciltten müteşekkil hacimli bir kitaptır. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/28; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/353. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *Kitâbu'l-câmi'* olarak zikrettiği bu eserin daha önce bir benzerinin yazılmadığını, muhaliflerin veya aynı görüşte olan hiç kimsenin bu kitabı nakzedemeyecek ve nakzeta cesaret edemeyecek seviyede içeriğinin tahkik edilmiş (kesin bilgilerle ortaya konmuş) olduğunu söyler. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193. Tâcuddîn es-Sübki'nin el-Halyü fi uşûli'd-dîn adında zikrettiği eser (Tâcuddîn es-Sübki, *Tabakât*, 4/259.) muhtemelen bu eserdir. Kâtib Çelebi'nin de *Câmi 'u'l-celiyy ve'l-hafiy fi uşûli'd-dîn ve'r-red 'ale'l-mülhidîn* olarak zikrettiği (Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 1/539.) eserin de bu eser olduğunu düşünmekteyiz. Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

⁵¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1157. Eser muhtemelen Richard M. Frank tarafından "el-'Akîde" ismiyle tahkik edilen eserdir. Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 293.

⁵² İsminden de anlaşılacağı eser Mu'tezile ve Kaderiyye'ye reddiye nitelikli bir çalışmadır. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, eserin, konuyla ilgili yazılanlar içerisinde muhtevası en geniş ve en hacimli eser olduğunu ifade eder. Bkz. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193.

⁵³ Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olduğu anlaşılan eser hakkında Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, daha önce bu hacimde bir eserin kaleme alınmadığını söyler. Bkz. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193.

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/45.

⁵⁵ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni'nin ifadesine göre bu eser, küçük hacimli olmasına rağmen batıl görüşlerin butlanını ve sahih görüşlerin tashihini yedi farklı yöntemle ortaya koyan, faydalı bir reddiye niteliği taşımaktadır. Bkz. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193.

Şerhu'l-i'tikâd,⁵⁶ Ta'cüzü'l-Mu'tezile,⁵⁷ el-Kelâm 'ala'l-esmâi'l-husnâ, Risâletün fi şifati'l-mü'min,⁵⁸ Me'âlimü'l-İslâm, Nûrû'l-'ayn fi meşhedî'l-Hüseyn.⁵⁹

Ebû İshâk'ın fıkıh ve fıkıh usûlüne dair eserleri ise şunlardır:

1. Tertîbü'l-mezheb

2. *el-Muhtelef fi usûli'l-fıkh*. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni bu iki eser hakkında mezhep içinde daha önce fıkıh usûlüne dair bu nitelikte bir eserin yazılmadığını belirtir.⁶⁰ Ebü'l-Mu'în en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebşiratü'l-edille* isimli kelâm eserinde yaptığı alıntılara⁶¹ bakıldığında *Tertîbü'l-mezheb*'in yalnızca fıkıh usûlü konularından oluşmadığı ve kelâmî meseleleri de içerdiği anlaşılmaktadır.

3. *Şerhu't-Tertîb: et-Tertîb* isimli eserin müellifinin kim olduğu net bir şekilde tespit edilememiştir. Zerkeşî (ö. 794/1392), Ebû İshâk'a *Kitâbü't-Tertîb* isimli bir eser nispet ederek nakilde bulunduğu⁶² gibi *Şerhu't-Tertîb*'ten (*Şerhu Kitâbi't-Tertîb*) de alıntılar yapmaktadır.⁶³ Bu durumda Ebû İshâk'ın, kendisine ait *Tertîbü'l-mezheb* isimli mezkûr eserini şerh etmiş olması muhtemeldir.

4. Mesâ'ilü'd-devr⁶⁴

⁵⁶ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, bu eserin ehl-i sünnet yöntem ve görüşlerine yönelik eleştiri ve şüpheleri delilleriyle bertaraf etmek için yazıldığını söyler. Bkz. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193.

⁵⁷ Tabakat kitaplarında bu eserle ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ebü'l-Mu'în en-Nesefî eserden alıntılar yapmaktadır. Bkz. Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/148, 200, 311.

⁵⁸ Kaynaklarda bu iki eserin Ebû İshâk'a aidiyetini tespit edemedik. *el-Kelâm 'ala'l-esmâi'l-husnâ*, Muhammed Mahmud Fikrî tarafından tahkik edilerek Ebû İshâk'a nispetle yayınlanmıştır. *Risâletün fi şifati'l-mü'min* isimli eser de Ezher Üniversitesi Mecelletü't-Terbiyye'nin 157. sayısında yayınlanmıştır.

⁵⁹ İsmâil b. Muhammed el-Bâbânî, *Hediyyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/8.

⁶⁰ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebşîr*, 193.

⁶¹ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/200, 399.

⁶² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîf*, 2/292.

⁶³ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîf*, 1/121, 201, 408; 3/96, 109.

⁶⁴ Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Tâcüddîn es-Sübki, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991), 2/64; Tâcüddîn es-Sübki, *Tabakât*, 2/457. Eser,

5. *Ta'likatün fi usûli'l-fıkh*⁶⁵

Bunlar haricinde Zerkeşî, Ebû İshâk'a iki kitap daha nispet eder. Bunlardan biri Zerkeşî'nin ona ait görüşleri naklederken sıkça başvurduğu⁶⁶ fıkıh usûlüne dairdir. Ancak bu eserin yukarıda ele aldıklarımızdan biri olup olmadığını tespit edemedik. İkincisi ise Sünnet'in Kitab'ı neshetmeyeceğine dair Şâfiî'nin görüşünü desteklediği bir kitaptır.⁶⁷ Ayrıca Ebû İshâk'ın İbnü'l-Haddâd'ın (ö. 344/955) *el-Fürû'* adlı eseri üzerine yazmış olduğu bir şerhi de mevcuttur.⁶⁸

3. Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Bazı Usûlî Görüşleri

3.1. Haber Teorisi

Şâfiî usûlcülerin haberlerin taksimine yönelik görüşlerinin aslı, İmâm Şâfiî'ye dayanmaktadır. İmâm Şâfiî, haberi; haberu'l-'amme (mütevâtir haber)⁶⁹ ve haberu'l-hassa (haberu'l-vâhid) şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutar.⁷⁰ Şâfiî, müstefiz haber adında bir türe ise değinmez. Şâfiî'den sonra ise IV/X. asırda yaşayan mezhep usûlcüleri, müstefiz haberin tanımı, ayrı bir tür olup olmadığı ve sağladığı bilginin niteliği gibi hususları tartışmışlardır. İbn Kecc (ö. 405/1015), Ebû Hâmid el-İsferâyînî (ö. 406/1016), Ebû Hâtim el-Kazvîni (ö.

---

muhtemelen fıkıh kaynaklarında vasiyet ve miras gibi matematiksel meselelerde döngüsellik içeren meseleleri ihtiva eder. Nitekim Râfiî'nin bu eserden yaptığı bir nakil (bkz. Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*, thk. Ali Muhammed 'Avd, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 8/214.) de bu ihtimali güçlendirmektedir. Hisâbî devir olarak da isimlendirilen bu döngüsellik içeren meseleler birçok fıkıh kaynağında "mesâilü'd-devr" başlığı altında ele alındığı gibi müstakil eserlere de konu olmuştur. İslâm hukuk literatüründe devir/kısır döngü problemine dair geniş bilgi için bkz. Halil Kılıç, "İslâm Hukukunda Hükme Etkisi Açısından Devir (Kısır Döngü) Problemi", *Şarkiyat* 15/1 (2023), 317-335.

⁶⁵ Tâcüddîn es-Sübki, *Tabakât*, 4/257.

⁶⁶ Örneğin bkz. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 1/119, 324; 2/5, 14, 207, 300; 3/19; 4/138, 147.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 3/189.

⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1256. Ayrıca bkz. Salih Sabri Yavuz, "İsferâyînî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁶⁹ Onun, 'ammenin (topluluğun) 'ammeden (topluluktan) aktararak Hz. Peygamberden rivayet ettiği haber olarak nitelediği haberu'l-'amme, kavram olarak mütevâtire denk gelmektedir. Bkz. Davut Eşit, "Şâfiî Fıkıh Usûlünde Mustefiz Haber", *AÜİFD* 59/2 (2018), 66.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebi, 1358), 357.

440/1048), Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre müstefiz, her tabakada ravî sayısı en az iki olan haberdir. Sonraki dönem Şâfiîlerin çoğunluğu da gerekli sayıda ihtilaf etmişlerse de müstefiz haberi, ravi sayısını dikkate alarak tanımlamışlardır.⁷¹ Bunun yanında İbn Berhân (ö. 518/1124), belli bir sayı belirtmeden, müstefizin râvi sayısının mütevâtirden az, âhâddan çok olduğunu söyler.⁷²

Müstefiz haberin ayrı bir tür mü yoksa ahâd veya mütevâtir haberin altında mı yer aldığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Iraklı Şâfiî usûlcülerden Sayrafi (ö. 330/942) ve Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), müstefiz haberi mütevâtir haber kapsamında ve ona eş değer değerlendirerek Şâfiî'nin ikili taksimine bağlı kalmışlardır.⁷³ Mâverdî (ö. 450/1058) ise ayrı bir tür olarak değerlendirdiği müstefiz haberin, sağladığı bilgi açısından mütevâtir haberden daha güçlü olduğunu savunur.⁷⁴ Âmidî (ö. 631/1233) ise müstefiz haberi âhâd haberin bir türü olarak değerlendirir.⁷⁵

Ebû İshâk ise haberi; mütevâtir, müstefiz ve âhâd olmak üzere üçe ayırarak kategorik olarak müstefiz haberi ayrı bir tür olarak değerlendirir.⁷⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şâfiî'nin ikili taksimi yerine üçlü taksimi ortaya koyan ilk kişi odur. Muhtemelen müstefiz haberi ayrı bir tür olarak görmesi, birazdan ele alacağımız üzere sağladığı bilginin niteliği açısından diğer ikisinden farklı bir konumda görmesinden kaynaklanır. Abdulkâhir el-Bağdâdî ve İbn Berhân da Ebû İshâk'ın görüşünü benimserler.⁷⁷ Onun müstefiz haber tanımı, çoğunluğun aksine ravi sayısı eksenli değildir. Ona göre müstefiz haber, hadis imamları

⁷¹ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/313.

⁷² Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/312.

⁷³ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/312.

⁷⁴ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fi fıkhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî* î, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 16/85.

⁷⁵ Ebû'l-Hasan Seyfüddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Şeyh Abdürrezzak Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 2/31.

⁷⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998), 333; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/313.

⁷⁷ Ebû Mansûr b. Tâhir et-Temîmî Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 312; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/312.

arasında şöhret kazanmış haberdır.⁷⁸ Onun, hadis imamlarından kimleri kastettiği açık değildir. Ancak Zerkeşî'nin, doğrudan Ebû İshâk'ın usûl kitabından aktardığı şu ifadeler bir fikir yürütmemizi sağlar:

*"Sahîhayn'da yer alan haberlerin asılları ve metinleri kesin olarak sahihtir. Bu haberlerde hiçbir şekilde hilaf bulunmaz. Varsa bile bu hilaf, tarîklerin ve ravilerin ihtilafıdır. Geçerli bir teville başvurmada bu haberlere aykırı hüküm verenin hükmünü nakzederiz. Çünkü bu haberler ümmetin kabulüne mazhar olmuştur (et-telakkî bi'l-kabûl)."*⁷⁹

Anlaşıldığı kadarıyla Ebû İshâk, bir haberin müstefiz olması için asgari düzeyde Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde yer almasını yeterli görür. Ayrıca onun anlayışı, müstefiz haberin "kendisiyle amelde ilim ehlinin/ümmetin kabul ettiği hadis"⁸⁰ olarak yapılan tanımlarla da örtüşür. Bu bakımdan Ebû İshâk; Buhârî ve Müslim'de bulunan hadislerle amel konusunda bir konsensüs oluştuğunu öne sürmektedir.

Ebû İshâk'a göre müstefiz haber, kesin bilgi (ilim) ifade etmektedir. O, şöhretini ve inkâr edilmeksizin kabulünü hadisin sıhhati için delil kabul etmiştir. Ancak ona göre mütevâtir haberin sağladığı bilgi zarurî iken müstefizinki nazarîdir.⁸¹ Öğrencisi Abdulkâhir el-Bağdâdî bu hususta onunla aynı görüşü paylaşır.⁸² Ebû İshâk'ın bu görüşü kendisinden sonraki Şâfiî usûlcüler tarafından tartışılmıştır. Ebû İshâk eş-Şirâzî, "müstefiz" terimini kullanmasa da kendisiyle ümmetin tamamının amel ettiği ya da bazılarının amel edip diğer bazılarının tevil ettiği kabulü yaygınlık kazanmış âhâd haberin istidlâli/mükteseb kesin bilgi sağladığı kanaatindedir. Ancak Şirâzî, muhtemelen "bazı ilim ehli" ifadesiyle kastettiği Ebû İshâk'ın aksine Buhârî ve Müslim gibi sıhâh türü eserlerin yanı sıra müsned ve sünenlerde yer alan haberleri ümmetin yaygın olarak kabul

⁷⁸ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Salâh b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 1/223; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 333; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/313.

⁷⁹ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *Selâsilü'z-zeheb*, thk. Muhammed el-Muhtâr (Medine: y.y., 1423), 320.

⁸⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/312.

⁸¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/312-314.

⁸² Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq*, 313.

ettiği kategoride değerlendirmez.⁸³ Bu açıklamalarından Şîrâzî'nin, Ebû İshâk'la aynı görüşü paylaştığı anlaşılrsa da bu kapsama giren haberlerle ilgili görüş ayrılığına düştükleri göze çarpar.

Cüveynî ise müstefiz haberin kesin tarzda doğruluğunu söylemenin mümkün olmayışından hareketle bu görüşü doğru bulmaz. Cüveynî'ye göre bir bilginin hem nazarî hem de kati oluşu, dayanaktan yoksun bir iddiadır. Ayrıca aklî kıstaslar da müstefiz haberin kesin doğruluğunu gerektirmez. Bu bakımdan müstefiz haber, galip zanna göre doğru bilgi sağlasa bile kesin bilgiyi gerektirmez.⁸⁴ Gazzâlî (ö. 505/1111) de âdil birinin yalan söylemesinin imkânsız olmayışından ve tevatür derecesine ulaşmamış haberin yalan olma ihtimalinin varlığından hareketle Ebû İshâk'ın görüşüne katılmaz.⁸⁵ İbn Berhân da "ashâb-ı hadîsten bazıları" ifadesiyle muhtemelen Ebû İshâk'ı kastederek Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği hadislerin kesin sahih olduğu iddiasını kabul etmez. İbn Berhân; Buhârî ve Müslim'in de hata edebileceğini ifade eder. Ayrıca o, ümmetin bu iki kitaptaki hadisleri kabulünün, ameli gerektirse de kesin bilgiyi gerektirmeyeceğini belirtir.⁸⁶ İbn Berhân'a göre müstefiz haber, ilme (kesin bilgi) ulaşmayan yakîne yakın bilgiyi bir diğer ifadeyle kuvvetli zan ifade eder.⁸⁷ Zerkeşî, müstefiz haberin sağladığı bilgiye dair ihtilafı, ümmetin bir hadisle amelinin hadisin kesin sahihliğini gerektirip gerektirmeyeceğine dayandırır. Mu'tezile'nin bu durumun şüpheye mahal bırakmayacak derecede haberin sıhhatini gerektirdiği görüşünde olduğunu söyleyen Zerkeşî'nin nakline göre İz b. Abdüsselam (ö. 660/1262), Ebû İshâk'ın bu görüşünde Mu'tezile'den etkilendiğini ve bunun fâsid bir görüş olduğunu söyler.⁸⁸

⁸³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecîd et-Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 2/578-579; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 72.

⁸⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/223.

⁸⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 333; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/313.

⁸⁶ Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali el-Bağdâdî İbn Berhân, *el-Vüşûl ile'l-uşûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403), 2/172-174.

⁸⁷ *من العلم مقاربا لليقين* Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/313-314. Muhtemelen İbn Berhân'dan nakledilen bu ifadeyle, Hanefî usûlcülerin "meşhûr" haberin sağladığı "ilm-i tuma'nîne" kastedilmektedir.

⁸⁸ Zerkeşî, *Selâsilü'z-zehab*, 320-321.

Ebû İshâk'ın mezhebe muhalif görüşlerinden biri de mürsel rivayetlere dair yaklaşımıdır. Mezhebe göre sahabenin mürselleri kabul edilir.⁸⁹ Çünkü sahabe ancak sahabeden irsâl eder. Ebû İshâk'a göre ise tabiîn mürselleri gibi sahabe mürselleri de kabul edilmez.⁹⁰ Şîrâzî; bunun, sahabe içinde şahitliği kabul etmeyenlerin varlığına ihtimal veren Mu'tezile gibi kesimlerin görüşü olabileceğini söyler. Şîrâzî, sahabenin tamamını adil görür ve bu iddiayı kabul etmez.⁹¹ Böylece Ebû İshâk'ın bu görüşünde Mu'tezile'den etkilendiğini ima eder.

Ebû İshâk'ın haberle alakalı görüşlerinden biri de tearuz halindeki iki âhâd haberden birinin "amel-i ehli Medine"ye uygunluğunu ilgili haberin tercihine sebep addetmesidir. Ona göre bu uygunluk, âhâd haberin yek diğerine tercihi noktasında en güçlü kriterdir. Çünkü ona göre karâin-i ahvâli (hadisin vürûd ortamı) müşahede etme hususunda Medine ehli daha üstündür. Ayrıca Medine ehli, haberlerin naklinde daha sağlam temellere sahiptir.⁹² Bu hususta Gazzâlî de onunla aynı görüşe sahiptir.⁹³

3.2. İcmâ Anlayışı

İcmânın İslâm hukukunun kaynaklarından biri oluşunda Şia'nın bir kolu olan Râfiziler ve Mu'tezile'den Nazzâm gibi bazı isimler hariç tutulursa ittifak vardır.⁹⁴ İcmânın delil niteliği hususundaki ihtilaf, gerçekleşme şartlarına dayanır. Bu meyanda kimlerin görüşünün icmânın oluşumu için yeterli olacağı, kimlerin ihtilafının icmâyı zedelemeyeceği, icmâyâ katılanların görüşlerini açık ifadeyle belirtmelerinin gerekip gerekmeyeceği gibi detaylar zikredilebilir.

⁸⁹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 2/621; İbn Berhân, *el-Vüšûl*, 2/177.

⁹⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *et-Tebşîra fî uşûli'l-fîkh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 329.

⁹¹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 2/321.

⁹² Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî el-Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik lima'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Mağrib: Matba'atu Fudâle, 1403), 1/51-53.

⁹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1417), 2/478.

⁹⁴ Mehmet Ali Aytekin, "Sükûti İcmân Kaynak Değeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (2020), 285.

Ebû İshâk'ın fıkıh anlayışında icmâ önemli bir yer tutar. Ona göre her zaman diliminde ümmetin şeriata bağlı kalması icmânın sıhhatinin delilidir. Ümmetin şeriata/milllete muhalif bir şekilde icmâ etmesi mümkün olsaydı delillerin varlığı bilinmez, şeriata hükümleri kuşkulu olur ve böylece teklif düşerdi.⁹⁵ Bu bakımdan Ebû İshâk'a göre icmâ, şer'î hükümlerin sürekliliği açısından garantör rolü taşımaktadır.

Ebû İshâk yirmi binden fazla meselede icmâ bulunduğunu iddia eder.⁹⁶ Zerkeşî'ye göre Ebû İshâk, icmâyı inkâr edenin tekfir edileceğini savunarak mezhepteki esah görüşe muhalefet etmiştir.⁹⁷ Ayrıca o, çoğunluğun aksine, Müslümanların icmâsıyla önceki ümmetlerin icmâsı arasında bir farkın bulunmadığı görüşündedir.⁹⁸ Ona göre önceki ümmetlerin icmâ ettiği bir hüküm, bizim şariatımızla neshedilmemişse hüccettir.⁹⁹ Bu bakımdan Ebû İshâk'ın, icmâ kavramını çok geniş bir perspektiften değerlendirdiği söylenebilir. Onun icmâ ile ilgili mezhebin genel anlayışına aykırı görüşlerinin varlığı bu hususu kanıtla niteliktedir.

İcmâ ile ilgili tartışmaların odağındaki konulardan biri sukûtî icmânın delil değeridir. Sukûtî icmânın hüccet oluşunda İmam Şâfiî'den net bir görüş

⁹⁵ Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed Ebû İshâk el-İsferâyîni, *'Aķidetü'l-Üstâz Ebî İshâk el-İsferâyîni*, haz. Mehmet Gündoğdu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 21.

⁹⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muķît*, 3/490.

⁹⁷ Zerkeşî iki farklı eserinde bu görüşü Ebû İshâk'a nispet eder. Ancak *Selâsilü'z-zeheb*'te bu görüşü zorunlu olarak dinde bilinmesi gereken icmâ konularıyla ilgili söylerken (bkz. Zerkeşî, *Selâsilü'z-zeheb*, 342.) *el-Bahrü'l-muķît*'te zorunlu olarak bilinmesi gerekmeyen meselelere dair icmâ hakkında bu görüşü ona nispet etmiştir. (bkz. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muķît*, 3/567.) Merdâvî ise Ebû İshâk'ın bu görüşünün senedin nass olmadığı ancak avam ve havas herkes tarafından bilinmekle hakkında nass varmuşçasına şöhret kazanan icmâ hakkında olduğunu aktarır. Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Süleymân el-Merdâvî, *et-Taķbîr şerhu't-Taķrîr*, thk. Abdurrahman el-Cebrîn vd. (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1421), 4/1681.

⁹⁸ Şîrâzî, *et-Teķşîr*, 357; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *ķavâķi u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasen İsmâ'il eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1999), 1/471; Zerkeşî, *Selâsilü'z-zeheb*, 338.

⁹⁹ Şîrâzî, *el-Lüma*, 90; Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl İbn Akîl, *el-Vâzih fi uşûli'l-fıkķ*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turķî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999), 5/128; Âmidî, *el-İķķâm*, 1/211; Şihâbuddîn Ahmed b. İdris el-Karâfi, *Şerhu Tenķihî'l-fuşûl*, thk. Tâha Abdurra'uf Sa'd (y.y.: Şirketu't-Tabâ'atî'l-Fenniyyetü'l-Müttehide, 1393), 323; Takıyyüddîn es-Sübķî, *el-İbhâc*, 2/349.

nakledilmemiştir. Mezhebe ait eserlerde Şâfiî'ye sukûtî icmânın delil değeriyle ilgili farklı görüşler nispet edilmiştir.¹⁰⁰ Buna paralel olarak mezhep içerisinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Ebû İshâk'a göre sükûtî icmâ teknik anlamda bir icmâ olup katî delil ve hüccet niteliği taşır.¹⁰² Bu hususta Şâfiî'ye muhalif gibi görünse de durum böyle değildir. Nitekim Zerkeşi, Ebû İshâk'ın Şâfiî'den sükûtî icmânın delil olduğu görüşünü naklettiğini söyler.¹⁰³ Bu bakımdan Ebû İshâk'a göre ortaya konulan bir görüş yaygınlaştığında ve bu görüşü duyanlar olumsuz bir tavır sergilemeden sükût ederse icmâ oluşur ve ona muhalefet caiz değildir.¹⁰⁴ Ancak Ebû İshâk'a göre sükûtî icmânın teknik anlamda bir icmâ ve hüccet olabilmesi için inkırâz-ı asr (icmâya katılan müctehidlerin ölmesi) şarttır.¹⁰⁵ Mezhepteki zâhir görüşe göre inkırâz-ı asr icmânın oluşumu için şart değildir. Ebû İshâk ise inkırâz-ı asrın sarîh/kavli icmânın oluşumu için şart koşmazken, sükûtî icmânın delil değeri taşıması için inkırâz-ı asrı gerekli görmektedir.¹⁰⁶ Onun bu şartı

¹⁰⁰ Adem Yenidoğan, İmâm Şâfiî'nin sukûtî icmâyı teknik anlamda bir icmâ olarak görmediğini zannî bir delil olarak bilgi kaynağı telakki ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Adem Yenidoğan, "İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2013), 101. Bilal Aybakan da Şâfiî'nin, zan ifade eden re'ye dayalı icthadların icmâya dayandırılarak kesin bilgi kümesine sızmasını önlemek gayesiyle sukûtî icmâyı delil olarak kabul etmediğini belirtir. Bkz. Bilal Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 119.

¹⁰¹ Bkz. Aytekin, "Sükûtî İcmân Kaynak Değeri", 295-299.

¹⁰² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/270; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/543.

¹⁰³ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/539.

¹⁰⁴ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/539.

¹⁰⁵ Mutemelen Mu'tezilî alimlerden Kâdî Abdülcebbar ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî ile Hanefî usulcülerin inkırâz-ı asrı şart koşmalarından ötürü eleştirdikleri Şâfiîler (bkz. Yusuf Erdem Gezzin, "Hicri Beşinci Asır Mu'tezile ve Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe İcmâ Teorisi", *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2021), 246.) Ebû İshâk gibi isimlerdir.

¹⁰⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/268; Sem'ânî, *Kavâtı 'u'l-edille*, 2/16; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî* (by.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/243; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhtât*, 3/554. Hindî, Ebû İshâk'ın, sükûtî icmâda görüşü ortaya atan kişinin hâkim/kâdı olmasını şart koştuğunu, aksi halde icmânın oluşmayacağını söylediğini nakletmektedir. Çünkü kuvvetle muhtemel hâkim, bu görüşü iyice araştırdıktan ve fakihlerin görüşlerini tespit edip onaylarını aldıktan sonra ortaya atmıştır. Ancak Zerkeşi, Hindî'nin naklinin doğru olmadığını ve bu şartı koşanın Ebû İshâk el-Mervezî olduğunu belirtir. Gerçekten de bu şartın Ebû İshâk'a nispetini farklı bir

koymasının ardında sükûti icmânın kesinliğini sağlama çabasının yattığı muhtemeldir.

Cüveynî, Şâfiî mezhebine göre sükûti icmânın delil olmadığını söyleyerek Ebû İshâk'ın görüşünü doğru bulmaz.¹⁰⁷ Ebû İshâk'tan önce ve sonra Şâfiî usûlcüleri; sükûti icmânın teknik anlamda bir icmâ olup olmadığı, hüccet sayılıp sayılmadığı, hüccet olması durumunda zan mı kesin bilgi mi ifade ettiği hususlarında tartışmalar yapılmış ve farklı görüşler ortaya konmuştur.¹⁰⁸

Ebû İshâk'ın icmâ konusunda dikkat çeken görüşlerinden biri de kimlerin muhalefetinin icmânın oluşumuna zarar vermeyeceğine yöneliktir. Usûlcülerin çoğunluğuna göre icmânın sahih bir biçimde oluşumunda icmâyâ katılanların takvâ/vera' sahibi olması şart olduğundan, dalâlet ve fısk ehlinin görüşü dikkate alınmaz.¹⁰⁹ Bir tevile dayalı görüşten dolayı oluşan fısk ise icmâ ehliyetine zarar vermez.¹¹⁰ Ebû İshâk'a göre muhalifin sahip olduğu bidat, küfrü gerektiriyorsa görüşü dikkate alınmazken yalnızca fıskı gerektiriyorsa ya da büyük günah işlemişse dikkate alınır.¹¹¹ Bu bakımdan ona göre icmâyâ katılanların takva sahibi olması şart olmayıp Müslüman olması yeterlidir. Şîrâzî ve Cüveynî de Ebû İshâk gibi düşünmektedir. Onlara göre icmânın oluşumunda âdil-fâsık fark etmeksizin ictihad ehli olan herkesin görüşü dikkate alınır. Çünkü bu hususta dikkate değer unsur ictihad ehliyetidir.¹¹² İcmâda yalnızca

---

kaynaktan tespit edemedik. Nitekim Hanefî fakih İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), bu görüşü ilgili şart olmadan Ebû İshâk'a nispet etmektedir. Dolayısıyla Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin böyle bir şartı koşmamış olması daha doğrudur. (İlgili bilgiler için bkz. Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm el-Urmevî el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüçûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, thk. Salih b. Süleymân - Sa'd b. Sâlim es-Suveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, 1416), 6/2568; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/545; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/101.)

¹⁰⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/269.

¹⁰⁸ İlgili tartışmalar ve görüşler için bkz. Aytekin, "Sükûti İcmân Kaynak Değeri", 295-299.

¹⁰⁹ el-Kâdî Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ' el-Bağdâdî Ebû Ya'lâ, *el-Udde fi usûli'l-fıkh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mübârekî (Riyad: y.y., 1990), 4/1139-1140; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/267; Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*, thk. Mufid Muhammed Ebû 'Amşe, Muhammed b. Alî (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1406), 3/253.

¹¹⁰ Sem'ânî, *Qavâti' u'l-edille*, 1/482.

¹¹¹ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, 4/1139-1140; Kelvezânî, *et-Temhîd*, 3/253.

¹¹² Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 2/720; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/267; Sem'ânî, *Qavâti' u'l-edille*, 1/482.

Müslümanların görüşü dikkate alındığından, bidat sahibi kimse tekfir edilirse görüşü dikkate alınmaz.¹¹³

Ebû İshâk'a göre kıyası reddedenlerin görüşü icmânın oluşumunu engellemeyeceğinden Zâhirîlerin muhalefeti dikkate alınmaz.¹¹⁴ Şâfiîlerden İbn Süreyc (ö. 306/918), İbn Ebî Hüreyre (ö. 345/956), Cüveynî ve Gazzâlî; Hanefîlerden Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981) ve Serahsî (ö. 483/1090); Mâlikîlerden Bâkîllânî; Hanbelîlerden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' (ö. 458/1066) gibi önemli simaların da benimsediği bu görüş cumhura nispet edilmektedir.¹¹⁵ Bu görüşün referans noktası, Zâhirîlerin, tevatür derecesinde yaygınlık kazanmış bir delil olan kıyası inkar etmeleridir. Zâhirîler, şer'î hükümlerin çoğunluğunun kaynağı olarak icthad yöntemlerini bilmediklerinden müctehid olarak adlandırılmaları da mümkün değildir. Nasların lafzıyla yetinen Zâhirîlerin güvenilir bir ilmî birikimi bulunmadığından avamdan fakları yoktur.¹¹⁶ İcmânın oluşumunda avamın görüşü aslı unsur olarak bir değeri haiz olmadığından bu görüş sahiplerine göre Zâhirîlerin muhalefeti dikkate alınmaz.

İcmânın oluşumu için tartışmalı hususlardan biri de icmâya katılanların sayısıdır. Bu bağlamda herhangi bir asırdaki âlimlerin sayısının tevatür sayısının altına düşüp düşmeyeceği tartışma konusu olmuştur. Bazı usûlcüler, toplumun ve şeriatın ayakta kalmasını ve sürekliliğini sağlayan kitle olarak gördükleri ulemanın sayısının bir asırda tevâtür sayısından aşağıda olmasını caiz/mümkün görmezler. Kıyamete kadar bu şeriatın ayakta kalmasını, sürekliliğini ve muhafazasını Allah üstlendiğine göre sayıları tevatür derecesinden düşen âlimler bunu gerçekleştiremezler.¹¹⁷ Ebû İshâk'a göre ise icmâya

¹¹³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/266.

¹¹⁴ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 5/318.

¹¹⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 3/280-281, 296; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/357; Ebû Ya'lâ, *el-'Udde*, 4/1136; Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414), 1/302; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 3/518.

¹¹⁶ Cessâs, *el-Fuşûl*, 3/280-281, 296; Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 2/357; Ebû Ya'lâ, *el-'Udde*, 4/1136; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/302; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/819; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 3/518.

¹¹⁷ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 1/483. Sem'ânî bu görüşü doğru bulmamaktadır. İbn Berhân bu görüşü usûlcülerin çoğunluğuna nispet etmektedir. İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 2/88.

katılanların sayısı tevatür derecesinden az olabilir. Hatta, bir zamanda tek bir müftünün kalması ve onun görüşüyle de icmânın oluşması mümkündür.¹¹⁸ “Ümmet” kelimesi Kur’an’da Hz. İbrahim (as) için kullanıldığından, tek bir kişinin ümmet olarak nitelenmesi mümkün ve vakidir.¹¹⁹ Cüveynî ve Gazzâlî de bir zamanda ulemanın sayısının tevatür sayısının altına düşmesini hatta hiçbir âlimin kalmamasını mümkün görürler. Ancak onlara göre tevatür sayısının altına düşenlerin görüşünden icmâ oluşmaz. Çünkü icmâ, normal şartlar altında gerçekleşen bir durumdur. Anormal bir durum olarak tek kişinin görüşüne icmânın isnadı söz konusu olamaz.¹²⁰ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) ise tevatür sayısına ulaşmayan müctehidlerin ortak görüşünün doğruluğunun kesinliğini iddia eder. Ona göre bu kesinlik “Ümmetimden bir taife doğru yol üzere olmaya devam edecektir...” hadisinden kaynaklanır.¹²¹ Sem'ânî'nin, bu bilginin hücciyeti noktasında Ebû İshâk'la aynı görüşte olduğu söylenebilir.

Âmidî, bu meseledeki tartışmaları icmânın hücciyet kaynağıyla ilintilendirir. Cüveynî gibi icmânın, gücünü “icmâya katılanların yalan üzere birleşmelerinin mümkün olmaması” şeklindeki aklî temellere dayandıranlara göre tevatür sayısı şarttır. İcmânın hücciyetini naklî/semî delillerle ispat edenler ise tevatür sayısının gerekliliğinde ihtilaf etmiştir. Âmidî'ye göre icmânın aklen ispatı mümkün olmadığından ve icmâ tümüyle nakle dayandığından, oluşumu için tevatür sayısı şart değildir. Bu bakımdan katılanlar tevatür sayısına ulaşmasa da icmâ gerçekleşir.¹²² Bu görüşüyle Âmidî'nin de Ebû İshâk'ın görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ebû İshâk'ın, icmânın hücciyetini naklî temellere dayandırdığı söylenebilir.

Son tahlilde Ebû İshâk'ın ilgili görüşlerinden icmâya çok önem atfettiği anlaşılmaktadır. İlaveten mezhepteki temayülün aksine sükûtî icmâyı kabul etmesi, tevatür sayısına ulaşmayan kişilerin görüşünden icmânın oluşacağını söylemesi hatta neshedilmediği takdirde önceki ümmetlerin icmâsını bağlayıcı kabul etmesi, çoğunluğun aksine icmâya katılanların takva sahibi olmasını şart koşmaması ve küfrü gerektirmediği sürece bidat, fısık ve mâsiyet ehlinin

¹¹⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/267; Sem'ânî, *Qavâti 'u'l-edille*, 1/483.

¹¹⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîtt*, 3/558. İlgili Ayet için bkz. en-Nahl: 16/120.

¹²⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/267; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/352-353; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 1/410-411.

¹²¹ Sem'ânî, *Qavâti 'u'l-edille*, 1/483.

¹²² Âmidî, *el-İhkâm*, 1/250.

görüşüne değer atfetmesi Ebû İshâk'ın icmâyı geniş bir perspektifte değerlendirdiğini göstermektedir. Kıyası reddedenlerin görüşüne değer vermemesi de icmâ meselelerini arttıran husus olarak dikkat çeker.

3.3. İctihad ve Taklid

Ebû İshâk, avamın bir müctehidi taklidini mümkün hatta zorunlu görür. Ona göre "Varlığı, yokluğuna sebep olan şey sakıttır." ilkesi aklen buna delildir. Nitekim ümmetin her bir ferdi için ahkâmın delilini aramakla sorumlu tutmak, onları yaşamları için gerekli rızkı temin etmekten alıkoymak, rızıklarını aramaktan alıkoymak da (ölümlerine sebebiyet vereceğinden) bu delilleri arayıp bulmalarını ve bilmelerini engeller. Her bir ferdin aklına gelen hükme uyması da kafasına göre şeriat uydurması anlamına gelir. Öyleyse şer'î bilgiye sahip bir müctehidi taklid etmek zorunludur.¹²³ Görüldüğü üzere Ebû İshâk bu noktada kısır döngü oluştuğunu düşünerek ümmetin her bir ferдинin icthadla mükellef tutulamayacağı sonucuna varmaktadır.

Mezhebe mensubiyetin temel alındığı bir dönemde yaşayan Ebû İshâk'a göre müctehid, bir başka müctehidi taklid edemez. Çünkü müctehid delillerin sıralamasına dikkat etmelidir. Müctehide göre kendi icthadı nas konumundayken, başkasının icthadı ise kıyas gibidir. Bu nedenle müctehid, başka bir müctehidin icthadını (kıyas) kendi icthadına (nas) önceleyemez.¹²⁴ Cüveynî, her iki icthad arasında yapılan bu benzetmeyi doğru bulmaz.¹²⁵ Gazzâlî de Ebû İshâk'ın bu açıklamasını zorlama bir yorum olarak değerlendirir. Gazzâlî'ye göre hükme olan ihtiyaç aciliyet arz ediyorsa veya icthada ulaşım imkânsız ya da zor ise müctehidin başka bir müctehidi taklidi ittifakla caizdir. Bu bakımdan Gazzâlî'ye göre bu hususta kati bir görüş söylemek doğru değildir.¹²⁶

Ebû İshâk bu görüşünden hareketle müntesib müctehidin de imamının mezhebini ve delilini taklid edemeyeceğini söyler. Çünkü müntesib müctehid, müstakil müctehidin sahip olduğu niteliklere ve ilme sahiptir. Müntesib müctehidin imamına mensubiyeti yalnızca icthad metodunda onun yöntemini takip etmesinden kaynaklanır. Ebû İshâk, bu özelliğin Şâfiî mezhebinin önde

¹²³ Ebû İshâk el-İsferâyînî, *'Aķidetü'l-Üstâz*, 21-22.

¹²⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1339-1340; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 587.

¹²⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1340.

¹²⁶ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 588.

gelen ashâbında bulunduğunu iddia eder. Yine ona göre Ebû Hanîfe'nin ashâbının çoğunluğu ile Mâlik ve Ahmed b. Hanbel gibi imamların ashâbı, imamlarının mezhebini/görüşlerini taklid etmişlerdir. Ona göre doğru olan Şâfiî ashâbının yaptığıdır. Onlar Şâfiî'nin mezhebini/görüşlerine tabi olsalar da bunu taklitle yapmamışlardır. Ashâb, Şâfiî'nin icthad yöntemini en sağlam ve en güçlü yöntem olarak gördüklerinden ve icthad etmek zorunda olduklarından onun yöntemini benimsemişlerdir. Şâfiî'nin yöntemiyle ahkam bilgisini elde etmeye çalışmışlardır.¹²⁷

İctihad başlığının temel problemlerinden biri de icthadda hata-isâbet meselesidir. Bu hususta her müctehidin isabetini savunanlar (musavvibe) ile yalnızca birinin doğru hükme ulaştığını söyleyenler (muhattie) olmak üzere temel iki görüş bulunmaktadır.¹²⁸ Bu meselede İmâm Şâfiî'den olumlu ya da olumsuz açık bir ifade bulunmamaktadır. Şâfiî'den nakillerin yanı sıra onun bazı ifadelerinden yapılan çıkarımlarda her iki görüş de ona nispet edilmektedir.¹²⁹ Cüveynî, mezhep fakihlerinin çoğunluğun, Şâfiî'ye yalnızca bir icthadın isabetli olduğu görüşünü nispet ettiğini söyler.¹³⁰

Bir meselede öne sürülecek farklı hükümlerin birlikte doğruluğunu yanlış gören ancak delillerin tenakuzunu zorunlu olarak kabul eden Ebû İshâk'a göre her bir şer'i meselede hükümler yalnızca delillerle sabit olur. Ulemanın hepsi icthadın cevazı hususundaki hükümlerin delillere ve emarelere dayandığı hususunda ittifak etmiştir. Buna göre icthadı bir şeyin helalliği yönünde olan kimse, bir emareye veya umûm ifade eden bir delâlete tutunmuştur. Bu ise belli bir müctehide özel değildir. Haramlığı yönünde icthad eden de benzer bir tavır

¹²⁷ Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*, thk. Müvaffak Abdullah Abdulkâdir (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1407/1986), 91-92; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, 1/29; Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 25.

¹²⁸ Ebû Ya'la, *el-'Udde*, 5/1549; Şirâzî, *et-Tebsıra*, 498; İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *et-Telhîş fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdullâh Cevlem en-Nebâli, Beşîr Ahmed el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 3/341; Kelvezânî, *et-Temhîd*, 4/311-313; İbn Akil, *el-Vâzih*, 5/358.

¹²⁹ İbn Berhân, *el-Vüûl*, 2/343-344.

¹³⁰ Cüveynî, *et-Telhîş*, 3/338. İctihadda hata ve isabet tartışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Tevhîd Ayengin, "Hukûkî Dinamizm ve İctihatta İsalet Tartışmaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 139-158.

takınmıştır. İki görüşünde isabetli olduğunu ileri sürmek, her iki zıt emarenin doğruluğunu söylemek demektir.¹³¹ Bu bakımdan Ebû İshâk, ictihadlardan yalnızca bir tanesinin isabet ettiği, isabet etmeyen hatalının da bir sevap alacağı görüşündedir.¹³² Hatta Ebû İshâk, her müctehidin isabetli olduğu yönündeki görüşün “başının safsata, sonunun ise zındıklık” olduğunu söyler. Bu meselede İmâm Şâfiî’ye nispet edilen görüşleri içeren hiçbir rivayeti doğru bulmaz.¹³³ İbn Berhân, Ebû İshâk’ın bu ifadesini müsavvibenin aşırı/ğulât kesimi için söylediğini nakleder. Nitekim Ebû İshâk’a göre bu fırka, Allah katında amaca götüren birçok yolun bulunduğu ve ictihad olmadan da bu yollardan herhangi birine tutunmanın caiz olduğu kanaatindedir. Öyleyse bu görüşe göre yalnızca bir şahıs açısından bir şey aynı anda hem helal hem de haram olur. Ebû İshâk’a göre bu bir safsatadır. Hiçbir şeye bağlı kalmadan nefsi istek ve arzusuyla baş başa kalmasına neden olması da bu görüşün zındıklık yönünü gösterir.¹³⁴ Hata-isâbet meselesinin konuşulduğu meclislerde küfrederek saldırganlaştığına, konumuna uygunsuz hareketler yaptığına ve ilmî niteliğini yitirdiğine yönelik aktarılan anekdot¹³⁵ da Ebû İshâk’ın bu ifadeyi mutlak anlamda tasvîb görüşüne değil aşırı uçta yer alan tasvîb anlayışına yönelik kullandığı ihtimalini güçlendirir. Nitekim bilindiği üzere hatırı sayılır derecede tasvîb görüşünü savunan fakihler bulunmaktadır.

Hata-isâbet meselesindeki görüşünün, onun fıkıh düşüncesine de yansıdığı görülür. Nitekim ona göre vücûbunda ihtilaf bulunan bir eylemin vacip olduğunu düşünmeyen birinin ihtiyaten yerine getirmesi, -Hanefinin abdest niyeti getirmesi ve namazda besmeleyi okuması gibi- hilaftan hurûc¹³⁶ ettiği anlamına gelmez. Çünkü bu kimse yerine getirdiği eylemin vücûbunu düşünmemektedir. Bu bakımdan aksini düşünen muhalif birinin bu kimseye tabi

¹³¹ Cüveynî, *et-Telhîs*, 3/350-351.

¹³² Gazzâlî, *el-Menhûl*, 561.

¹³³ İbnü’s-Salâh, *Tabakât*, 1/313-314; Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

¹³⁴ İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 2/341-342.

¹³⁵ İbnü’s-Salâh, *Tabakât*, 1/313-314.

¹³⁶ Hurûc mihe’l-hilâf “fakihin, ŷer’i bir meselenin hükmünde kendinden farklı bir sonuca ulaşan bir diğer fakihin görüşüyle -kendi benimsediği hükmü ihlal etmeden- amel etmesi”dir. Muhammet Bağçivan, “El-Hurûc Mine’l-Hilâf Kâidesi ve Şâfiî Mezhebinde Uygulanması”, *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2020), 100.

olmasıyla namazı sahih olmaz. Ancak cumhur bu konuda eylemin varlığını dik-kate alır ve hilaftan hurûc edileceğini söyler.¹³⁷

Kâdının karar verdiği bir davada lehine karar verilen taraf, ilgili kararda aksini düşünüyorsa bu kimsenin elde ettiği hakkın kendisine bâtinen/diyane-ten helal olup olmaması meselesi de hata-isabet meselesiyle ilgilidir. Şâfiîlerin çoğunluğu, davayla elde edilen hakkın helal olacağını düşünmektedir. Ancak Ebû İshâk, bu hakkın söz konusu kişiye zâhiren helal olsa da bâtinen haram olacağı görüşündedir. Gazzâlî ve usûlcüler de onunla aynı fikirdedir.¹³⁸ Ebû İshâk, danıştığı müftünün fetvasına uyararak bir kimsenin başkasına ait bir malı itlaf etmesi durumunda müftüyü tazminle yükümlü kılar. Bu bağlamda fetva vermeye ehil bir müftü, tazmin gerektiren bir konuda kati bir delile aykırı ver-diği fetvadan dolayı oluşan hasarı tazmin eder. Ancak kendisine soru sorulan kişi, fetvaya ehil değilse hasarı müftü değil fetvayı isteyen (müsteftî) ve itlafı doğrudan gerçekleştiren kişi tazmin eder. Çünkü Ebû İshâk'a göre bu durumda müsteftî, fetvaya ehil olanı aramakta kusurlu davranmıştır.¹³⁹ Görüldüğü üzere Ebû İshâk'a göre müctehid, ictihadından ötürü sorumluluktan kurtulmamak-tadır.

Ebû İshâk'a göre vuku bulan bir meseleyle alakalı hükümde, birden çok müctehid içerisinde efdal/en yetkin, en bilgin ve en takvalı olanın araştırılması ve onun fetvasına tabi olunması gerekir. Hatta o, bunu bir inanç meselesi olarak telakki eder.¹⁴⁰ Çünkü bu nitelikleri haiz müctehid, şeriatın derin noktalarına ulaşmada daha doğru yoldadır. Ayrıca güvenilir insanlara sorarak bu nitelik-teki müctehidi tespit etmek zor değildir.¹⁴¹ Yukarıdaki meselede Ebû İshâk'ın, yanlış fetvasından oluşan hasardan müftüyü sorumlu tutmasının, efdal müctehidin araştırılmasındaki görüşüyle uyumlu olduğu söylenebilir. Bu bakımdan müsteftî, yeterince araştırma yapmadan ehil olmayan müftüye sormakla ku-surlu davranmış olur. Ancak mezhepte tercih edilen çoğunluğa ait görüşe göre

¹³⁷ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, thk. Teysîr Fâik (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1405/1985), 2/137-138.

¹³⁸ Râfiî, *el-'Azîz*, 12/483; Tâcüddîn es-Sübki, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 1/416.

¹³⁹ İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*, 111; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, 1/46; Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ*, 37.

¹⁴⁰ Ebû İshâk el-İsferâyîni, *Akîdetü'l-Üstâz*, 11.

¹⁴¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muħîṭ*, 4/590.

efdal varken mefdûla fetva için danışılabilir. Nitekim iki kişinin şahitliğiyle birlikte müftünün bunu kabul etmesi yeterlidir. Çünkü sahabe döneminde böyle bir araştırma yapılmadan sahabeye fetvalar sorulmuştur. Ayrıca avamın, müftünün fetvaya ehil olup olmadığını araştırması ve müftüyü imtihana çekmesi mümkün değildir. Çünkü kendisinin bilgisi yoktur.¹⁴²

Ebû İshâk'ın dikkat çeken görüşlerinden biri de herhangi bir zaman diliminde müctehidlerin yokluğu sebebiyle şeriatın güçsüzleşerek unutulması, canlılığını yitirmesi, sönüp gitmesi ve yürürlükten kalkması (fütûr) halinde Müslümanların neye göre hüküm vereceklerine yöneliktir. Gazzâlî, Mu'tezile'den Ka'bî'nin (ö. 319/931) aksi yöndeki görüşü hariç bunun mümkün olduğunda icmâ olduğunu söyler ve kendisi de bu görüşe katılır.¹⁴³ Ebû İshâk da şeriatın fütûrünü mümkün görür.¹⁴⁴ Bu noktada tartışmalı önemli husus Müslümanların hangi hükümleri uygulayacağıdır. Cüveynî ve Gazzâlî'ye göre bu durumda teklif ortadan kalkar ve hükümler şeriatın gelmesinden önceki gibi olur. Ebû İshâk ise Müslümanların aklın gerektirdiği maslahatlara (mehâsinü'l-ukûl) yönelmekle mükellef olacakları görüşünde olduğunu aktarır. Cüveynî ve Gazzâlî, aklın tahsîn ve takbihiyle hüküm vermeyi kabul etmediğinden, Ebû İshâk'ın bu görüşünün mezhebe uygun olmadığını savunur ve bu görüşü eleştirir.¹⁴⁵

Görüldüğü üzere bu hususta Ebû İshâk, Mu'tezile'nin husun-kubuh meselesinde ortaya koydukları tavra yakın bir görüş sergilemiştir. Ancak Zerkeşî ve Suyûtî; Ebû İshâk'ın açıkça bu konuyu ele aldığını ve şeriatın fütûrünü imkânsız gördüğünü, farz-ı muhal şeriatın fütûru halinde tıpkı fetret döneminde olduğu gibi teklifin ortadan kalkacağı görüşünde olduğunu nakledeleler.¹⁴⁶

¹⁴² Gazzâlî, *el-Menhûl*, 589; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtî*, 4/590. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Hasan Güler, *Şâfiilerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 239-265.

¹⁴³ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 598-596.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 598-596.

¹⁴⁵ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Ğıyâşü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Kahire: el-Mektebetü'l-Kübrâ, 1401), 523-526; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1347; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 596.

¹⁴⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtî*, 4/497; Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *İrşâdü'l-mühtedîn ilâ nuşreti'l-müctehidîn*, "Investigation of Manuscript 'Irshad al-Muhtadin Ila

Ebû İshâk'a göre bir kimsenin ichtihad yetkinliğine sahip olması için bazı şartları taşıması gerekmektedir. Bunlardan biri, müctehidin fûrû-i fıkha dair teferruatlı meseleleri ezbere bilmesidir. Öğrencisi Abdulkâhir el-Bağdâdî bu hususta onunla hemfikirdir.¹⁴⁷ Bu şartın gerekliliği, mezhep literatüründe tartışmalı konulardandır. İbnü's-Salâh, mezhebin meşhur usûl eserlerinin çoğunda bunun şart koşulmadığını söyler. Çünkü fûrû meseleleri bir sonuç ve semere olarak icthaddan sonra elde edilir. Bunun şart koşulması halinde bir şeyin şartının kendisinden sonra gerçekleşmesi söz konusu olacaktır ki bu imkânsızdır. İbnü's-Salâh, bu şartın mutlak müstakil müctehid için değil daha alt derecedeki müftüler için söz konusu olduğunu sözlerine ekler. Çünkü müftüler için gerekli olan nitelik, zaman kaybetmeden ve çok yorulmadan vakaların hükümlerini ortaya koyacak şekilde bilgi birikimine sahip olmaktır. Bu da ancak fûrû meselelerini ezberlemekle olur.¹⁴⁸ Nevevî de İbnü's-Salâh'la aynı görüştedir.¹⁴⁹ Takıyyüddîn es-Sübkî ise Ebû İshâk'ın bu şartı koşmakla, ichtihad melekесinin oluşumu için bu meselelerin alıştırma (mümârese) amaçlı kullanılmasını kastettiğini ifade eder.¹⁵⁰ Nitekim fıkıh meselelerinin ezberini şart koşmayan Gazzâlî de kendi döneminde ichtihad yetisinin ancak bu yöntemle oluşabileceğini vurgular.¹⁵¹ İbn Berhân da usûl konularını örneklerle izah edecek seviyede fûrû meselelerini bilmeyi yeterli görür.¹⁵²

Ebû İshâk'ın fûrû meselelerini bilmeyi ichtihad ehliyetinin bir şartı olarak sunması, kelâmcı usûlcülerin fıkıh ve fıkıh usûlü alanlarını birbirinden bağımsızlaştırma çabalarına bir tepki mahiyeti taşıdığı söylenebilir. Bu bakımdan o, usûle hakimiyetin ancak fûrû meseleleriyle gerçekleşebileceğini

---

Nusrat al-Muhtadın' by Jalal al-Din al-Suyuti", nşr. İsmail Narin, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2017), 112.

¹⁴⁷ İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*, 88; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, 1/27; Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ*, 23.

¹⁴⁸ İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî*, 88-89.

¹⁴⁹ Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ*, 23.

¹⁵⁰ Takıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/256.

¹⁵¹ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/388.

¹⁵² İbn Berhân, *el-Vüşûl*, 1/54.

düşünmektedir. Ebû İshâk'ın usûlde fukahâ yöntemini benimsediğine yönelik kaynaklarda yer alan ifadeler¹⁵³ de bu hususu desteklemektedir.

Cüveynî'nin nakline göre Ebû İshâk, kelâm ilminde derin bilgiye sahip olmayı ictihad ehliyetinin şartlarından biri olarak görür. Bâkılânî'nin de aynı görüşü benimsediğini aktaran Cüveynî, fukahânın çoğunluğunun aksi görüşte olduğunu çünkü eskiden beri imamların, kelâmcıların delillendirme yöntemlerini bilmedikleri halde fetva verdiklerini söyler. Cüveynî de kelâm ilmindeki derin bilginin ictihadın şartları arasında yer almadığı görüşündedir.¹⁵⁴ İbn Berhân ise kelâm ilminin dakik konularını bilmeyi şart koşmasa da hüccet, burhân ve delil gibi bilgi kaynaklarını birbirinden ayırt edebilecek kadar kelâm bilgisini şart koşar. Nitekim ona göre bu bilgi yalnızca kelâm ilminin konusudur.¹⁵⁵ Âmidî'ye göre ictihad ehliyeti için zarûriyyât kabilinden olan temel düzeyde bilgiye sahip olmak şart iken kelâm ilminin dakik meselelerini bilmek şart değildir.¹⁵⁶

Cüveynî'nin Ebû İshâk'ın söz konusu şartı koştığına dair nakline ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Nitekim Ebû İshâk'ın, 'Akîde adlı eserinin dibacesinde kullandığı ifadelerden, Cüveynî, İbn Berhân ve Âmidî gibi asgari ve basit düzeyde kelâm bilgisini şart koştığını anlamaktayız. Nitekim bu eserin henüz başında Ebû İshâk, kelâm ilmi açısından oldukça asgari ve basit düzeyde verdiği bilgilere sahip olmanın müctehidin şer'î ahkâma dair fetvasına güveni ve geçerliliği temin edeceğine işaret eden ifadeler kullanır.¹⁵⁷ Bu ifadeler, Ebû İshâk'ın da çoğunluğa ait görüşü benimsediğini gösterir. Cüveynî'nin naklinin ise farklı bir konuyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu meyanda muhtemelen Ebû İshâk, kelâm ilminde derin bilgiye sahip olmayı ictihadın şartı olarak değil bu ictihadın güvenilirliği açısından şart koşar. Nitekim 'Akîde'nin şârihlerinden Muhammed b. Ca'fer es-Sanhâcî (ö. 603/1207), Ebû İshâk'ın ilgili ifadelerini açıkladığı bölümde bu ihtimali destekleyen açıklamalarda bulunur.¹⁵⁸ Ebû İshâk'ın,

¹⁵³ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, 1/313-314, 2/553; Nevevî, *Tehzîb*, 2/170.

¹⁵⁴ Cüveynî, *et-Telhîş*, 3/460-461.

¹⁵⁵ İbn Berhân, *el-Vüŷûl*, 1/56.

¹⁵⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/163; Zerkeŷî, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/494.

¹⁵⁷ Ebû İshâk el-İsferâyînî, *'Akîdetü'l-Üstâz*, 8.

¹⁵⁸ Bk. Muhammed b. Ca'fer Sanhâcî, *Şerhu 'Akîdeti Ebi İshâk el-İsferâyînî*, haz. Fadıl Ayğın (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 28-29.

icmânın oluşumunda küfre düşürmeyen masiyeti işleyenlerin görüşünü de dikkate alması ve müctehidler içerisinde en takvalı olana tabi olmayı zorunlu görmesi bu ihtimali güçlendirir.

Ebû İshâk'ın icthad ehliyeti için koştuğu şartlardan biri de kıyası kullanmak ve onu nefyemektir. Mâverdî, kıyası nefyedenleri ikiye ayırır. Birinci grup kıyası nefyedip nasların zâhirine tutunanlardır. Bu grup, hakkında nas bulunmayan konularda nas olarak telakki ettikleri selefin görüşlerine tutunup icthad, nazar ve istinbât gibi aklî işlemlere başvurmayanlardır. Mâverdî, bu grubun yargı görevine getirilmelerini caiz görmez. İkinci grup ise kıyası nefyemekle birlikte nasların anlam ve mefhumlarına bağlı olarak hüküm icthadında bulunurlar. Zâhirîleri örnek gösteren Mâverdî, bu grubun yargı görevine atanmalarının Şâfiî ashâbının nezdinde ihtilaflı olduğunu söyler.¹⁵⁹ Ebû İshâk'ın icmânın oluşumunda kıyası reddedenlerin muhalefetini dikkate almadığını daha önce belirtmiştik. O, kıyası nefyedenleri icthad ehli olarak telakki etmemektedir. Bu bakımdan böyle kimselerin yargı görevine getirilmelerini de caiz görmemektedir.¹⁶⁰

Sonuç

Horasan Eş'arî-Şâfiîliğinin önemli simalarından Ebû İshâk'ın kendisine has bir usûl yöntemi bulunduğu görülmektedir. Usûl ve fûrûu birbirinden ayrı alanlar olarak görmemesi ve iki alan arasındaki irtibatı sağlama çabası usûl düşüncesinin en belirgin özelliğidir. Ebû İshâk, usûl-i fıkıh alanındaki bazı görüşlerini kelâmî perspektiften değerlendirmiştir. Kaynaklarda fıkıh usûlüne dair eserlerinden yapılan alıntılar, kelâm ve fıkıh usûlü ilişkisine önem atfettiğinin göstergesidir. Sıkı bir Eş'arî kelâmcısı olmasına rağmen mütekellim usûlcülerin aksine usûlde fukahâ yöntemini benimseyerek, Şâfiî mezhebinin usûl anlayışına etkili olan Eş'arî'nin görüşleri yerine İmâm Şâfiî'nin görüşlerine bağlı kalmıştır. Bu bakımdan mezhep içerisinde İmâm Şâfiî'nin görüşlerini önceleyen bir akımın kurucusu olmuştur. Onun görüşlerinden en çok etkilenen isimlerin başında Abdülkâhir el-Bağdâdî gelir. Irak Şâfiî ekolüne mensup bilginleri Mu'tezile'den etkilenmekle itham eden Ebû İshâk da benzer bir

¹⁵⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 114-115; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 16/161.

¹⁶⁰ İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, 1/205.

suçlamaya maruz kalmıştır. Ebû İshâk'ın fıkıh usûlüne dair birçok meseledeki görüşleri, mütekellim Şâfiî usûlcüler tarafından eleştirilmiş, Mu'tezile'den etkilenildiği ileri sürülmüştür. Nitekim Ebû İshâk'ın birtakım görüşlerinin Mu'tezilî düşüncede yer alan bazı görüşlerle örtüştüğü tespit edilmiştir. Ancak bunun bir etkilenmeden öte bir örtüşme olduğu da söylenebilir. Nitekim fûrûda müctehidin başka bir müctehidi taklid edemeyeceğini söylemesi, Ebû İshâk'ın fıkıh usûlünde de bunu evleviyetle savunmasını gerekli kılar.

Haber, hüküm, icmâ, icthad ve taklidle ilgili görüşleri çerçevesinde usûl düşüncesiyle ilgili şunları söylemek mümkündür: Ebû İshâk, müstefiz haberi ravi sayısına bakmadan ümmetin kabul ettiği hadis olarak tanımlamıştır. Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde yer alan hadisleri bu kategoride değerlendirmiş ve bunlara aykırı icthadları ve hükümleri kabul etmemiştir. Bu görüşü onun ehl-i hadis zihniyetine sahip olduğunu gösterdiği gibi Horasan'da Eş'arî ve Şâfiîliğin ehl-i hadis âlimlerce yayıldığı tezini de güçlendirmektedir. Ebû İshâk özelinde bu ehl-i hadisin klasik anlamda bilinen ehl-i hadisten farklı bir anlayışa sahip olduğu da ifade edilebilir. Tespitimize göre ilk defa Ebû İshâk tarafından ayrı bir kategoride değerlendirilen müstefiz haberin hem nazarî hem de kesin bilgi sağladığına yönelik görüş de mezhep içerisinde tartışmalara neden olmuş ve çelişkili bir durum olarak değerlendirilmiştir. Hanefî usûlcülerin "meşhûr" haber teorilerine benzerlik gösteren bu görüşünün mezhep içerisinde taraftar bulduğunu söylemek güçtür. Ehl-i hadis yaklaşımına aykırı olarak sahabe mürsellerini kabul etmemesi de Mu'tezilî düşünceden etkilenmek olarak yorumlanmıştır. Tearuz halindeki âhâd haberlerden "amel-i ehl-i Medîne"ye uygun olanı tercih etmesi de dikkat çeker. Bütün bu görüşleri onun kendine has haber teorisinin olduğunu gösterir.

Ebû İshâk'ın en çok dikkat çeken görüşleri icmâyaya dairdir. Şer'î ahkâmın bekası için icmâyaya bir garantör rolü biçen Ebû İshâk, muhtemelen bunu sağlamak adına icmâyı inkârı da tekfir sebebi olarak görür. Sükûtî icmâyı hüccet kabul etmesi, icmâyaya katılanların tevâtür sayısına ulaşmasını ve takva sahibi olmalarını şart koşmaması, neshedilmemiş olması şartıyla önceki ümmetlerin icmâsını bağlayıcı kabul etmesi, küfrü gerektirmediği sürece bidat, fısk ve mâsiyet ehlinin görüşünü dikkate alması onun icmâ anlayışının mümeyyizelerindedir. Kıyası reddedenlerin görüşüne değer vermemesi ise hakkında icmâ oluşan meselelerin sayısını arttıran bir husustur. Böylece bu tavrı geniş bir icmâ

alanı açmış ve onun düşüncesinde icmânın garantörlük görevi daha katmerlenmiştir.

Ebû İshâk, Eş'arî kelâm düşüncesinin Şâfiî usûlünü etkilediği konulardan biri olan icthadda hata isabet meselesinde ise çok net bir tavır ortaya koymuştur. Bu meyanda mütekellim Şâfiîlerin aksine bir meseledeki farklı icthadlardan yalnızca birinin doğruluğunu kesin bir dille savunmuştur. Bu yaklaşımının fûrûa dair birçok meseledeki görüşüne etkili olduğu tespit edilmiştir. Ebû İshâk'ın bazı konulardaki usûl görüşlerini ele aldığımız bu çalışmanın, onun hakkında yapılacak daha kapsamlı çalışmalara kapı aralamasını umut ediyoruz.

Kaynakça

- Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr b. Tâhir et-Temîmî. *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırqati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. by.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- Abdülkerîm es-Sem'ânî, Ebû Sa'd b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1408.
- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfüddin Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*. thk. Şeyh Abdürrezzak Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Aybakan, Bilal. *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ayengin, Tevhit. "Hukûkî Dinamizm ve İctihatta İsabet Tartışmaları". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 139-158. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344364>
- Ayğan, Fadıl. "Eş'arî Kelâmın Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyîni". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 7-28.
- Aytekin, Mehmet Ali. "Sükûti İcmân Kaynak Değeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (2020), 281-310.

- Bâbânî, İsmâîl b. Muhammed. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-muşannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Bağçivan, Muhammet. "El-Hurûc Mine'l-Hilâf Kâidesi ve Şâfiî Mezhebinde Uygulanması". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2020), 97-120. <https://doi.org/10.47145/dinbil.821949>
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Bakır, Musa Kazım. *Horasan Şâfîliği ve Râfiî*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cühenî, Mânî' b. Hammâd. *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere fi'l-edyân ve'l-mezheb ve'l-aşzâb el-mu'âşıra*. Riyad: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye, 1420.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi'uşûli'l-fıkh*. thk. Salâh b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *et-Telhîş fi'uşûli'l-fıkh*. thk. Abdullâh Cevlem en-Nebâlî, Beşîr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *Ğıyâsü'l-ümem fi'iltiyâsi'z-zulem*. thk. Abdülazîm ed-Dîb. Kahire: el-Mektebetü'l-Kübâ, 1401.
- Ebû İshâk el-İsferâyînî, Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed. *'Akîdetü'l-Üstâz Ebî İshâk el-İsferâyînî*. haz. Mehmet Gündoğdu. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Ebû Ya'lâ, el-Kâdî Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ' el-Bağdâdî. *el-'Udde fi'uşûli'l-fıkh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mübârekî. 5 Cilt. Riyad: y.y., 1990.
- Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve'temyîzi'l-fırqati'n-nâciye 'ani'l-fırâkı'l-hâlikîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1403/1983.
- Eşit, Davut. *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu, 2019.

- Eşit, Davut. "Şâfi'î Fıkıh Usûlünde Mustefîd Haber". *AÜİFD* 59/2 (2018), 65-81.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 3. Basım, 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstaşfâ*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1417.
- Gezgin, Yusuf Erdem. "Hicri Beşinci Asır Mu'tezile ve Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe İcmâ Teorisi". *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2021), 231-262. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4605261>
- Güler, Hasan. "Şâfiî Müçtehit Tabakaları ve Mezhep İçi Tercihteki Rollerini". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 67-102. <https://doi.org/10.33718/tid.1109126>
- Güler, Hasan. *Şâfiîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Hamevî, Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullah el-. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.
- Hindî, Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk. Salih b. Süleymân - Sa'd b. Sâlim es-Suveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, 1416.
- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl. *el-Vâzih fî uşûli'l-fıkıh*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404/1983.
- İbn Berhân, Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî el-Bağdâdî. *el-Vüşûl ile'l-uşûl*. thk. Abdülhamîd Alî Ebû Züneyd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Taqrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-Bermekî. *Ve-feyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân. *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftâ*. thk. Müvaffak Abdullah Abdulkâdir. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2. Basım, 1407/1986.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân. *Fetâvâ İbni's-Salâh*. thk. Muvaffak Abdullâh Abdulkâdir. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*. thk. Muhyüddîn Alî Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Kâdi İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. 8 Cilt. Mağrib: Matba'atu Fudâle, 1403.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdris. *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*. thk. Tâha Abdurra'ûf Sa'd. y.y.: Şirketu't-Tabâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehede, 1393.
- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen. *et-Temhîd fî usûli'l-fıkh*. thk. Mufîd Muhammed Ebû 'Amşe, Muhammed b. Alî. 4 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1. Basım, 1406.
- Kılıç, Halil. "İslâm Hukukunda Hükme Etkisi Açısından Devir (Kısır Döngü) Problemi". *Şarkiyat* 15/1 (2023), 317-335. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1275017>
- Madelung, Wilferd. "Al-Isfarâyînî". *The Encyclopaedia of Islam*. 4/107-108. Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Ahâkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Hâvî'l-kebîr fî fıkhî mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'î*. thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.

- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân. *et-Taḥbîr şerḥu't-Taḥrîr*. thk. Abdurrahman el-Cebrîn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1421.
- Nas, Taha. "Şâfiî Mezhebinde 'Tarîk' Kavramının Kullanımı ve İşlevi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 63-88. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1085598>
- Nas, Taha. "Şafii Mezhebinin İki Temel Kavramı: Vech ve Ashabü'l-Vücûh – Kullanım ve İşlev-". *Şarkiyat* 14/1 (2022), 68-88. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.994324>
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Âdâbü'l-fetoâ ve'l-müftî ve'l-müstefî*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdulkerîm b. Muhammed. *el-'Azîz şerḥu'l-Vecîz*. thk. Alî Muhammed 'Avd, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arneûd, Turkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sanhâcî, Muhammed b. Ca'fer. *Şerḥu 'Aḳîdeti Ebî İshâk el-İsferâyîni*. haz. Fadıl Ayğân. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sarîfînî, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr*. thk. Hâlid Haydar. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1414.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. *Ḳavâṭi'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasen İsmâ'îl eş-Şâfi'î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1999.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *İrşâdü'l-mühtedîn ilâ nusreti'l-müctehidîn*. "Investigation of Manuscript 'Irshad al-Muhtadin Ila Nusrat al-Muhtadin' by Jalal al-Din al-Suyuti". nşr. İsmail Narin. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2017), 103-131.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *el-Lüma` fi uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1424.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *et-Tebşıra fi uşûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *Şerhu'l-Lüma`*. thk. Abdülmecîd et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1988.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *Tabakâtu'l-fukahâ`*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1390.
- Tâcüddîn es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi`iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. b.y.: Hicr li't-Tıbbâ'a, 2. Basım, 1413.
- Tâcüddîn es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-Eşbâh ve'nezeâ'ir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Takiyyüddîn es-Sübkî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülkâfi. *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Yavuz, Salih Sabri. "İsferâyînî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yenidoğan, Adem. "İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2013), 89-106. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344408>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ`*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. b.y.: Müessesetu'r-Risale, 1405.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Tâmir. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Mensûr fi'l-kavâ'idil-fıkhıyye*. thk. Teysîr Fâik. 3 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1405/1985.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *Selâsilü'z-zeheb*. thk. Muhammed el-Muhtâr. Medine: y.y., 2. Basım, 1423.